

СІВЕРСЬКИЙ ДОНЕЦЬ – СІВЕРСЬКОДОНЕЦЬК – СЄВЕРОДОНЕЦЬК: ПОХОДЖЕННЯ, СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА

Ткаченко Є. М. Сіверський Донець – Сіверськодонецьк – Северодонецьк: походження, структура, семантика.

У статті розглянуто питання походження ойконіма *Северодонецьк*, встановлено мотив номінації назви річки *Сіверський Донець*, послідовність та поступовість її виникнення, відповідність похідного ойконіма твірному гідроніму як за структурою, так і за семантичними особливостями, а також проаналізовано первинну етимологічну базу – етнонім *сіверяни*.

Ключові слова: гідронім, ойконім, топонімічна метонімія, топонімна лексема.

Ткаченко Е. Н. Северский Донец – Северскодонецк – Северодонецк: происхождение, структура, семантика.

В статье рассматриваются вопросы происхождения ойконима *Северодонецк*, устанавливаются мотивы номинации названия реки *Северский Донец*, последовательность и постепенность его возникновения, соответствие производного ойконима производящему гидрониму как за структурою, так и за семантическими особенностями, а также анализируется первичная этимологическая база – этноним *северяне*.

Ключевые слова: гидроним, ойконим, топонимическая метонимия, топонимная лексема.

Tkachenko E. M. Siverskiy Donets - Siverskodonetsk –Severodonetsk: origin, structure, semantics.

In the article the problem of the origin of the oikonym *Severodonetsk* is investigated, the motive of the nomination of the name of the river *Siverskiy Donets*, the succession and the gradualness of its appearance, the correspondence of the derived oikonym to the forming hydronym both structurally and semantically are defined, and also the initial etymological base – ethnonym *siveryani* is analyzed.

Key words: hydronym, oikonym, toponymic metonymy, toponymic lexeme.

Узаємозв'язки і взаємовпливи назв річок і поселень є важливим аспектом проблеми взаємодії різних топонімічних класів. З цією особливістю тісно пов'язані й інші проблеми теоретичної ономастики – питання топонімічної омонімії та метонімії, перенесення назв з одного

об'єкта на інший, дослідження системи словотвору різних топонімних класів тощо. Крім того, висвітлення взаємозв'язків гідронімів і ойконімів є важливою умовою визначення їх походження, структурної та семантичної інтерпретації.

У топоніміці питання транстопонімізації (переносу назв всередині свого класу із одного підкласу в інший) та етимології назви *Сіверський Донець* розглядалося неодноразово. Спеціальні розробки цьому дослідженню присвятили Є. С. Отін [5; 6; 7], Л. Т. Масенко [2], Т. І. Поляруш [8], О. С. Стрижак [9] та ін.

Обрання об'єктом дослідження топонімів *Сіверський Донець* і *Северодонецьк* зумовлене необхідністю проаналізувати точність семантики та правильність творення, виходячи із структури та семантики первинного апелятива та гідроніма. Завдання статті полягає в тому, щоб установити первинну базу гідронімної лексеми; з'ясувати особливості творення похідного астіоніма; виявити деривативні засоби, за допомогою яких відбулося творення складної назви поселення.

Матеріалом для лінгвістичного аналізу послужили первинні фіксації, розміщені в писемних пам'ятках періоду Київської Русі, російських джерелах ХІХ ст. та українській довідниковій літературі радянських часів.

Сучасний *Северодонецьк* – місто обласного підпорядкування, розташоване на лівому березі Сіверського Дінця, на північний захід від обласного центру – Луганська. Назва населеного пункту утворилася від суміжної назви річки, яка є демінутивною та походить у свою чергу від гідроніма Дон [див.: 4; 5; 9], і виникла, очевидно, ще в період появи на цій території перших слов'янських поселень. Уже в ХІІ ст. річка згадується на сторінках давньоруських пам'яток. Так, за свідченням Іпатіївського літопису, «к донцю рѣкы... [игорь] перебрѣде донѣць и тако приида. ко wskолоу... и штоуда поидоша к салницѣ» (ПСРЛ, II, с. 638).

В основі гідронімного означення *Сіверський* міститься назва слов'янського племені *сіверян* (*сівера*), на землях яких починався Сіверський Донець. Сіверяни – один із східнослов'янських племінних союзів. У другій половині ІХ ст. разом із полянами ввійшли до складу Київської Русі, в ХІ ст. – до Чернігівського і Сіверського удільних князівств. Від лексеми *сіверяни* походить і назва *Сіверського князівства* [див.: 10, с. 153]. Етнонім є похідним від апелятива *север* (рос.), *сѣверъ* (старосл., давньорус.). М. Фасмер вводить у реєстр свого словника топонім *Сѣверъ* із поясненням «область племені северян, ...неподалеку от Чернигова... До того как восточные славяне распространились через Белоруссию до Новгорода, «северяне» были самым северным у них племенем» [11, с. 589]. Тут же до етимона *сѣверъ* подано архетип **kēur-*, який порівнюється із лат. *caurus* «северо-восточный ветер» [11, с. 588], де пізніше, уже на початку І тисячоліття н. е., відбулася друга палаталізація задньоязикового приголосного (**k* → *c*).

Річка *Сіверський Донець*, яка бере початок на Середньоросійській височині, має у верхній течії багато розгалужень, назви яких складаються з основного гідроніма та різних означень. Так, в одній із пам'яток російської географії XV – XVII ст. наводиться *Сажений і Липовий Донець* [КБЧ, с. 62], в іншому джерелі поч. XX ст. зустрічається *Живий і Сухий Донець* [Р. ПГОНО, с. 15, 825, 831]. Та частина річки, що протікала вздовж східного кордону Руської Землі, зокрема Сіверського князівства, отримала назву *Донець-Сіверський*, яка згодом поширилася на всю довжину річкового русла: «Река Донец Северской вытекла ис чистого поля, от верху Семицы Донецкия...от Белагорода верст с 60... и пала в Дон» [КБЧ, с. 69].

Хоронім *Сіверська земля*, від якого утворився гідронім *Сіверський Донець*, як зазначено в «Энциклопедическом словаре» Брокгауза і Єфрона, – це територія, населена сіверянами – басейн Десни, Сейму, Сули й суміжних територій колишньої Чернігівської, Полтавської, Курської, Могильовської, Калузької, Орловської, Тульської, Московської й Смоленської губерній [12, с. 310] (пор. у О. Андріяшева: «майже вся Чернігівська та прилеглі частини колишньої Мінської, Могильовської, Смоленської, Орловської, Курської, Харківської і Полтавської губерній» [1, с. 199]). У Львівському літописі говориться, що «Ярославъ... поиде к Києву и сотвори миръ з братомъ своимъ Мстиславом у Городца. И раздѣлиста си землю по Днѣпръ: единъ Киевскую землю, а другий Гѣверскую землю» [ПСРЛ, XX, с. 90]. Просторова функція етнонімною лексеми в найдавніших пам'ятках виражена порівняно слабо й опосередковано. Так, у Лаврентіївському літописі зазначено: «По мнзѣхъ же времѣнѣхъ. сѣли сѣть Гловѣны по Дѣнаеви ...ѿ тѣхъ Гловѣнъ разидошася по землѣ. и прозвашася имени своими. гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ...сѣдоша по Деснѣ, и по Гѣми (семи) по Гѣлѣ (псѣлѣ) и нарекоша Гѣверъ (сѣвера, сѣверо)» [ПСРЛ, I, с. 5 – 6]. У деяких пам'ятках зустрічаються також варіанти і похідні назви від *сѣвера* / *сѣверо*, наприклад, *Гѣверщизна* [Акты ЮЗР, с. 400], рос. *Северщина* [Хабург., с. 132], укр. *Сіверщина*. В окремих випадках простежується особливість до виділення етноніма, що був первинний у цій лексико-словотвірній ланці: «Иде [Олегъ] на Гѣверѣне (сѣверы) и повѣди Гѣверѣны» [ПСРЛ, I, с. 24]; «Варѣзи сѣкѣще Гѣверъ (сѣверы)» [ПСРЛ, II, с. 136].

Пізніше назва *Сіверський Донець* на російських картах та в довідниковій літературі стала вживатись у скороченому вигляді – *С. Донець* [Машт., с. 42 – 44] або *Сѣв. Донець* [Хр 3м, ХГ СНМ, с. 82 – 83]. Це сприяло втраті первинної семантики гідронімного означення, і його почали відображати у вигляді повної форми *Сѣверный Донець* [Хр Із, ХГ СНМ, с. 86 – 92, 94, 95, 101, 103, 104; Хр Ввч, ХГ СНМ, с. 61 – 65; Р. ПГОНО, с. 60, 158, 424, 432, 436, 858], *Донец Северной* [Щекатов,

с. 247], *Северный Донец* [Машт., с. 42] та ін. На основі назви *Сѣверный Донець* з'явилася в українському перекладі форма *Північний Донець*, яка знайшла відображення у назві одного населеного пункту – селища *Північний Донець* [Хр Зм, ХО. АТП-59, с. 24; Хр Чг, ХО. АТП-71, с. 55]. Вона вживалася паралельно із найменуванням, що використовувалося в науковій літературі, – *Сіверський Донець*. Хоча самé місто розташоване в південній, а не в північній частині басейну *Сіверського Дінця* (немає і ніколи не було на Лівобережжі річки Південного Дінця), і це ще раз підкреслює географічну невмотивованість такого топоніма. Загальновідома топонімічна особливість, згідно з якою назви виникають не ізольовано, а тільки у певному ряді інших назв, ніколи не існують поодинокі і завжди співвідносні одне з іншим [див.: 3, с. 34] могла б знайти пряме відображення в цій ситуації.

О. С. Стрижак вважає єдино правильною формою *Сіверськодонецьк* як нормативну, виправдану в географічному, історичному та лінгвістичному відношеннях [див.: 9, с. 56]. Варто зазначити, що вона офіційно вживалася в кінці 50-х – на поч. 60-х рр. ХХ ст. і згадується в «Українській радянській енциклопедії» (1963) [10, с. 153]. Пізніше в довідниковій літературі зустрічається власна назва *Северодонецьк* [Лг, АТП-69, с. 244; Врш, АТП-87, с. 36], хоча в списку населених пунктів за 1962 р. зафіксовано ойконім *Северодонецьк* [Лг, АТП-62, с. 115].

Похідна ойконімна лексема *Северодонецьк* за своєю структурою і семантикою корелює з іншим астіонімом – *Донецьком*, незважаючи на те що від обласного центру з такою назвою поселення *Северодонецьк* розташоване не на північ, а на північний схід, та й відстань між містами приблизно 180 км, що унеможлиблює вважати споріднені ойконіми корелятивними утвореннями. На момент появи *Северодонецька* на основі *Лисичанського хімічного комбінату*, який почали будувати ще в 1931 р., сучасне місто *Донецьк* мало назву *Сталіне*, а *Донецьком* його перейменували тільки в 1961 р. Остаточна назва міста *Северодонецьк* закріпилася у 1950 р. на основі назви того ж таки робітничого селища *Лісхімстрой* [Врш Лсч, АТП-46, с. 90]. У словнику В. А. Ніконова зазначено, що *Северодонецьк* «возник как пос. Лесхимстрой (при строительстве лесохимического комбината)» [4, с. 374]. Вважаємо, що коренева частина скороченої назви цього селища пов'язана із лексемою *Лисичанськ* (вар. *Лисиче*, утворилося на основі апеллятива *лисиця*), і не є похідною від іменника *ліс*. Що ж до ойконіма *Донецьк*, то автор словника пише: «Донецк. По названию Донецкий бассейн...» [4, с. 127]. Ергонім *Донецький басейн* «назван по р. Северский Донец, на котором находится» [Там же]. Те, що ергонімне означення *Донецький* [басейн] було твірним для назви міста *Донецька* і похідним від гідроніма *Сіверський Донець*, ми зустрічаємо також у «Топонімічному словнику-довіднику Української РСР» М. Т. Янка [13, с. 52].

Що стосується написання сучасної назви міста на Луганщині, то в його історії було три варіанти графічного відображення, зафіксовані в різних списках та довідниковій літературі – *Сіверськодонецьк*, *Северодонецьк* і *Северодонецьк*. Перший варіант є природним (і абсолютно правильним), хоча саме він був найменш уживаним в офіційних документах та науковій літературі. Словотвірна модель, за якою відбулося продукування назви міста, має поширення в ойконімії будь-якого регіону. У цьому разі двослівний гідронім, транстопонімізуючись, зазнав структурних змін (втрачається флексія, і на її місці з'являється інтерфікс), а потім способом складання основ, який супроводжується суфіксальною деривацією – додаванням високопродуктивного в слов'янській ойконімії суфікса *-к-*, – утворюється композитна топонімна лексема (пор. інші аналогічні назвотворення, як-от: р. *Сухий Ізюмець* → д. *Сухоізюмецьк* [Хр Із, ХГ СНМ, 94], р. *Сухий Тагамлик* → х. *Сухотагамлицький* [Плт Кнгр, ПГ СНМ, 96], р. *Великий Бурлук* → с-ще *Великобурлуцьке* [Хр Вбрл, АТП-69, 414], *Святі гори* → х. *Святогірськ* [Хр Із, ХГ СНМ, 95] та ін.). Другий та третій варіанти схожі між собою за способом творення та особливістю втрати прикметникового суфікса *-ськ-*. Відрізняються вони тільки літерами на позначення голосних фонем у першому складі. В одних джерелах наявна графема *є* (у вимові їй відповідає фонема <'e>), в інших – буква *е* (у вимові відповідає фонема <e>).

Київськоруські літописи та джерела XVIII – XIX ст. чітко фіксують на місці сучасного *е / є* кириличний **ѣ** («ять»), співвідносний звук якого походить із **ē* або дифтонга **oi*, що відповідає етимологічному [ĕ]. Відомо, що букві **ѣ** в українській графіці відповідником є літера *і* (пор.: м. *Сіверськ* (Донецька обл.), м. *Новгород-Сіверський* (Чернігівська обл.) та ін.). Крім того, українські правописи рекомендують букву *е* у власних назвах російського походження передавати буквою *є*, якщо [э] походить із первинного **ѣ**, який у старослов'янській мові позначав монофтонг [ĕ], у давньоруській (давньоукраїнській) – середньої довготи монофтонг [ê] та довгий монофтонг [ễ] і різні дифтонги - [ie], [êä], [iä] (пор.: м. *Северодонецьк*, а також смт *Северний* і смт *Северо-Гундорівський*, які знаходяться на території Луганської області). Що стосується назви *Северодонецьк*, яка на сьогодні функціонує як офіційна, то у другому складі цієї лексеми помилково, на наш погляд, вжито літеру *є*, якій у давньоруській (давньоукраїнській) мові відповідає буква *ѣ* («єсть»), і звук, що вона передає, походить із праіндоевропейського **ē*. Такий підхід можна було б застосувати при передачі українською мовою власних назв на позначення природних або рукотворних географічних об'єктів, які локалізуються на території Російської Федерації й утворилися у російському географічному полі (пор.: *Северодвінськ* (Архангельська обл.), *Северозадонськ* (Тульська обл.), *Северокурильськ* (Сахалінська обл.), *Североморськ* (Мурманська обл.), *Североуральськ* (Свердловська обл.).

Отже, в окремо взятому топонімному просторі донедавна була ситуація, пов'язана з різним тлумаченням та відповідно таким же графічним відображенням зазначеного вище астіоніма протягом короткого історичного періоду. Упорядкувати написання назви міста згідно з нормами українського правопису та правилами передачі власних назв, що перейшли у спадок ще з попередніх часів, коли українські найменування створювалися у російськомовному середовищі і передавалися з орфографічними помилками в україномовних виданнях – основне завдання, яке потребує негайного вирішення з боку місцевої влади та місцевої громади.

Умовні позначення

а) джерела:

Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1884. – Т. VIII. – 10, 400, 23 с.

АТП-46 – Українська РСР: Адмін.-терит. устрій на 1 вересня 1946 року. – К.: Укр. вид-во політ. літ-ри, 1947. – Вид. 1. – 1064 с.

АТП-62 – Українська РСР: Адмін.-терит. поділ на 1 січня 1962 р. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1962. – 417 с.

АТП-69 – Українська РСР: Адмін.-терит. поділ на 1 квітня 1967 р. (З додатком відомостей про зміни до 1 січня 1969 року): у 2-х т. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1969. – Т. I. – 540 с.

АТУ-87 – Українська РСР: Адмін.-терит. устрій на 1 січня 1987 року. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1987. – 504 с.

КБЧ – Книга Большому Чертежу / Под ред. К. Н. Сербиной. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 228 с.

Машт. – Маштаков П. Л. Список рек Донского бассейна. – Л.: Издание Государственного Гидрологического института, 1934. – 93 с.

ПГ СНМ – Списки населённых мест Российской империи. Т. XXXIII. Полтавская губерния: Список населённых мест по сведениям 1859. – СПб.: Издан ЦСК МВД, 1862. – 262 с.

ПСРЛ, I – Полное собрание русских летописей. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. I. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. Фототипическое воспроизведение 2-го изд. 1926–1928. – 540 стб., 541–580 с.

ПСРЛ, II – Полное собрание русских летописей. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. II. Ипатьевская летопись. Фототипическое воспроизведение издания 1908 года. XVI с., 938 стб., 87, IV с.

ПСРЛ, XX – Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению императорскою Археологическою комиссией. – СПб., 1910–1914. – Т. XX. – Ч. I – II. Львовская летопись. IV, 686 с.

Р. ПГОНО – Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. В. П. Семенова. – СПб.: Издание А. Ф. Девриена, 1903. – Т. 7: Малороссия. – 517 с.

Хабург. – Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – М.: Изд-во Московского университета, 1979. – 230 с.

ХГ СНМ – Списки населённых мест Российской империи. Т. XLVI. Харьковская губерния: Список населённых мест по сведениям 1864 года. – СПб.: Издан ЦСК МВД, 1869. – 210 с.

ХО. АТП-59 – Харківська область: Адмін.-терит. поділ на 1 грудня 1959 року: Довідник. – Харків: Книжкове вид-во, 1960. – 103 с.

ХО. АТП-71 – Харківська область: Адмін.-терит. поділ на 1 липня 1971 року. – Харків: Прапор, 1972. – Вид. 3. – 159 с.

Щекатов – Щекатов А. М. Словарь географический Российского государства, сочинённый в настоящем онаго виде. – М.: В университетской типографии у Любиа, Гария и Попова, 1804. – Ч. 2 (Г – К). – 874 стб.

б) губернії / області:

Врш – Ворошиловградська, Лг – Луганська, Плт – Полтавська, Хр – Харківська

в) райони / повіти:

Вбрл – Великобурлуцький, Ввч – Вовчанський, Зм – Зміївський, Із – Ізюмський, Кнгр – Костянтиноградський, Лсч – Лисичанський, Чг – Чугуївський

Література

1. Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до поч. XVI ст. / О. Андріяшев // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН, 1928. – Кн. 20. – С. 34–46.

2. Масенко Л. Т. Проблеми взаємодії гідронімії та ойконімії : На матеріалі басейну Південного Бугу / Л. Т. Масенко // Мовознавство. – 1972. – Вип. 1. – С. 32 – 37.
3. Никонов В. А. Введение в топонимику / В. А. Никонов. – М. : Наука, 1965. – 180 с.
4. Никонов В. А. Краткий топонимический словарь / В. А. Никонов. – М. : Мысль, 1966. – 509 с.
5. Отин Е. С. Дон и Донец / Е. С. Отин // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Донецк : ДонГУ, 1994. – Вып. 1. – С. 55 – 62.
6. Отин Е.С. Рязск или Рясск? / Е. С. Отин // Русская речь. – 1996. – № 2. – С. 84 – 91.
7. Отин Е.С. Топонимическая метонимия : Вид связи «гидроним – ойконим» / Е. С. Отин // Перспективы развития славянской ономастики. – М : МФГО СССР, 1980. – С. 106 – 121.
8. Поляруш Т. І. Гідронімічні переосмислення (на північно-східному Лівобережжі) / Т. І. Поляруш // Повідомлення української ономастичної комісії. – К. : Наук. думка, 1974. – Вип. 10. – С. 10 – 21.
9. Стрижак О. С. Сіверськодонецьк чи «Северодонецьк?» / О. С. Стрижак // Мовознавство. – 1968. – № 1. – С. 55 – 56.
10. Українська радянська енциклопедія. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1963. – Т. 13. – 563 с.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 3. – 831 с.
12. Энциклопедический словарь / Издатели Брокгауз и Ефрон. – Спб., 1890 – 1904. – Т. I – XLI.
13. Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР / М. Т. Янко. – К. : Рад. школа, 1973. – 179 с.